

Vaatimaton väitöskirja suomen kristillistymisestä

Markus Hiekkänen

Paula Purhonen: *Kristinuskon saapumisesta Suomeen. Uskontoarkeologinen tutkimus. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 106, Helsinki 1998, 261 s. liitteinen, 152 kuvaa.*

Suomen varhaisin kristillisuus ja kristinuskon tulo maahan ovat olleet ammattimaisen historiantutkimuksen polttopisteitä 1700-luvulta lähtien. Arkeologit puolestaan ovat maasta löydetyn lähdeaineiston perusteella tuottaneet tulkintoja ongelmasta 1800-luvun jälkipuoliskolta alkaen, mutta analyttisemmän työn alku sijoittuu toisen maailmansodan tienoilille. Ensi sijalla ovat sellaiset pioneerivaiheen hahmot kuin *Ella Kivikoski* ja *Nils Cleve*. Myöhemmin ovat esimerkiksi *Aarni Erä-Esko*, *Pekka Sarvas* ja *Jussi-Pekka Taavitsainen* tuoneet esiin tuoreita näkökulmia. Viime aikoina ovat *Unto Salo* ja *Jukka Luoto* käyneet polemiikkia varhaisimmista kristinuskon arkeologisista ilmenemismuodoista.

Jo ennen toista maailmansotaa puolestaan esitti historian ja arkeologian rajamailla liikkunut *Juhani Rinne* voimakkaan suomalaisen kansallistunnon kyllästämä, *Jalmari Jaakkolan* historiapolittisen linjan [1] kanssa yhteneviä ajatuksia, joissa pyrittiin syntetisoimaan arkeologinen ja historiallinen tietous. Ne ovat omalaatuisella tavalla tulkittuina vieläkin käypää tavaraa esimerkiksi Ahvenanmaan menneisyyttä glorifioivassa kirjoittelussa.

Museovirastossa tätä nykyä osastonjohtajana työskentelevä Paula Purhonen on ryhtynyt väitöskirjatasolla selvittämään kristinuskon tuloa Suomeen toisaalta kehityskulkuna, toisaalta vaikutuksena "ihmisiin sen taustalla ja kohteena". Hänen kunnianhimoisina päätavoitteitaan ovat kartoittaa arkeologisen aineiston perusteella uskonnollisen muutosprosessin kulku ja rekonstruoida sen etenemisen kronologiset horisontit sekä pyrkiä jäljittämään muutosprosessin taustalla olevia mentaalaisia rakenteita ja uuden uskonnon aiheuttamaa maailmankuvan muutosta.

Helsingin yliopiston uskontotieteen laitokselle - Purhonen on tehnyt lisensiaatintyönsä samasta aiheesta arkeologian laitokselle - esittämä työ jakautuu viiteen päälukuun. Kahdessa ensimmäisessä esitellään tutkimuksen taustaa ja päämääriä. Luku kolme, Uskonto ja maailmankuva ennen kristinuskoa on aiheen käsittelyn kannalta laajalti täytettyä, josta ainakin alkuosan olisi voinut rajata pois. Arkeologinen aineisto esitellään ja analysoidaan sekä saadut tulokset tulkitaan loppuluvuissa. Lopussa on puolsensataa sivua liitteitä. Niistä osa on jo esitetty tekstissä, joten kyse lienee tarpeesta lisätä sivumäärää muuten.

Käsitesekaannuksia

Kuinka hyvin Purhonen onnistuu tavoitteissaan? Ei vaatine uhkarohkeutta väittää: huonosti. Yksi ongelmien ydinkohdista on käsitteellinen kaoottisuus, joka tekee johtopäätösten perusteiden arvioimisen mahdottomaksi tai tulkinnanvaraiseksi. Esimerkkinä tästä käyköön Purhosen mielellään käyttämä termi 'varhaiskeskiaika', jonka ajallisia rajoja hän ei määrittele lainkaan. Historiantutkimuksessa sillä on yleensä tarkoitettu ajanjaksoa rautakauden lopusta noin vuoden 1300 tienoilille, mutta arkeologisesti se tulisi määritellä myös olennaisena elementtinä tämänaikaisten väitöskirjatyönsä. Purhosen varhaiskeskiaika ulottuu paikoin jopa 1400-luvulle asti.

Erittäin vakavaksi ongelmaksi tämä määrittelemättömyys muodostuu Purhosen käyttäessä sanojen 'varhaiskeskiajan' ja 'varhaiskeskiaikainen' kanssa rinnakkain ja limittäin termejä 'kristillinen' ja 'pakanallinen'. Käsitteiden määrityksen puuttumisen takia tekijä kompastuu aiheen käsittelyssään monin tavoin. Esimerkiksi Hollolan Kirkailänmäestä hän käyttää yhtäällä termiä 'varhaiskeskiaikainen hautausmaa', kun taas toisaalla hän liittyy sen 'ristiretkiaikaisten ruumiskalmistojen' joukkoon.

Seurauksena tästä kronologisen jäsentelyn puuttumisesta ja käsitteekaoksesta on tietysti se, ettei Purhonen kykene tuomaan selvyyttä toiseen päätehtäväänsä nimittäin kristillistymisen etenemisen vaiheiden selvittämiseen. Käsitteellinen sekavuus ei kuitenkaan rajoitu vain kronologiaan. Myös kristinuskon kahden suuren suunnan, Bysantin johtaman itäisen ja Rooman johtaman läntisen kirkon erityispiirteet häviävät. Tekijä esimerkiksi kuittaa ortodoksisen Venäjän ja katolisen Viron yhteen keskiaikaisten kirkollisten hautausmääräysten suhteen ilmeisesti vaistomaisena heijastuksena siitä, että näillä mailla on ollut "yhteinen" historia 1940-luvulta vuoteen 1991.

Sekavuus ulottuu arkeologisten esineiden analyysiin, siis tekijän oletettavaan leipälajiin asti. Niinpä otsikosta 'Muut pyhäinkuvia käsittävät riipukset' voisi olettaa tekstissä käsiteltävän muitakin kuin ristiriipuksia, jotka ovat tekijän varsinainen kiinnostuksen kohde. Näin ei kuitenkaan ole: lyhyessä luvussa esitellään vain kaksi ristiriipusta.

Tekijä käyttää myös käsitettä 'kirkollinen esine', jolle näyttäisi olevan vastakohtana jonkinlainen 'ei-kirkollinen esine'. Edellisiin näyttävät tekstistä päätellen kuuluvan esimerkiksi Korppoon Madomana tunnettu puuveistos sekä Halikon aarteen krusifiksi ja enkolpioristit. Tekstistä voi päätellä monien ristiriipusten taas jäävän ulkopuolelle. Mutta mikä on raja? Ja millä perustein? Miksi Halikon riipusristit ovat kirkollisia, muut eivät? Tähän tutkimuksen kannalta perustavaan ongelmaan ei Purhonen anna määrittelyä hävittäen tällä tavoin itseltään mahdollisuuden kristinuskon organisoitumisen vaiheiden jäsentelyyn.

Lähde pohjan puutteet

Tutkimuksen lähdeaineisto on laaja. Se käsittää ristiretkiäjäkäytössä olleet 68 kalmistoa, joista tänä aikana perustettiin 49. Yksittäisiä hautauksia perustutkimusaineistossa on peräti noin 600. Ulkopuolelle tekijä jättää ristiretkiäjäiset polttokenttä- ja röykkiökalmistot perustellen tätä suljettujen löytöjen puutteella, sillä käyttökelpoisia ovat vain "luotettavasti dokumentoidut yksittäiset ruumishaudat". Näin varmasti onkin, mutta on vaikea ymmärtää tekijän ajatuksia hänen todetessaan jättävänsä samasta syystä pois polttokalmistojen erilliset ruumishaudat. Toki niitä on asianmukaisesti dokumentoitu useastakin kalmistosta ja ne ovat tietävästi suljettuja löytöjä. Esimerkiksi Raision Mahittulasta niitä on peräti 25.

Lisäksi on mahdoton ymmärtää sitä, että Euran, Köyliön ja Yläneen alueen maineikkaat ja Suomen arkeologisen tutkimuksen klassiset ruumiskalmistot on jätetty käsitteilyn ja kohdeluettelon ulkopuolelle - pari mainintaa kaaviossa ja leipätekstissä eivät asiaa muuta muuksi. Purhonen ei myöskään perustele ratkaisuaan. Ratkaisu on vieläkin kummeksuttavampi siksi, että esimerkiksi Euran Luistarin ja Köyliön Köyliönsaaren kalmistojen aineistot on asianmukaisesti julkaistu (*Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander, Nils Cleve*) ja Purhonen olisi voinut helposti käyttää niitä.

Tekijän keskeisenä kohteenaan pitämien esineanalyysin puutteista on syytä mainita Kokemäeltä löytynyt ristiriipuksen katkelma, eräs vanhoja ja tunnettuja rautakauden löytöjä [2]. Tekijä pyrkii ristiriipusten kohdalta aineiston täydelliseen esittelyyn, joten puute on vakava. Kristillisiin vaikutteisiin viittaaviin esineisiin kuuluu myös upea, Lempäälän kirkon kaivauksissa 1983 löytynyt ristinmuotoiseen hopeakehykseen upotettu vuorikristalli. Purhonen jättää pois työstään myös tämän esineen, vaikka se on esitelty Suomen kansainvälisesti laajalle leviävässä arkeologisessa aikakauskirjassa *Fennoscandia archaeologica* (1986).

Aineiston hallinta

Edellä esitetyt seikat ovat poimintoja, mutta niiden määrän voisi helposti lisätä moninkertaiseksi. Ne myös heijastavat laajemmin väitöskirjan luonnetta. Lukuisia muitakin ongelmia olisi mahdollista esitellä, mutta seuraavassa tyydytään muutamiin esimerkkeihin Purhosen oman alan, arkeologian piiristä.

Yksi ikävimpiä esimerkkejä on kuuluisan Halikon aarteen, varsinkin sen krusifiksin esittely ja tulkinta. Jo Carl Axel Nordman esitteli löydön klassisessa artikkelissaan (1944). Purhonen pyrkii murtamaan analyysin tuloksia varsinkin ikonografian ja ajoituksen suhteen onnistumatta. Niinpä hän joutuu eliminoimaan tulkinnassaan krusifiksin yläosan "pallomaisen esineen" (Purhosen määrittely), jonka jo Nordman asianmukaisesti totesi olevan suitsutusastia. Poistamalla esineen mielestään, Purhonen voikin tulkita esinettä pitävän käden kuuluvan Jumalalle, "jota usein kuvataan pelkällä alaspäin osoittavalla kädellä". Kyse ei siis kuitenkaan ole yksittäisestä kädestä, vaan siivekkästä, pyhää savua astiasta suitsuttavasta hahmosta. Kyse on siis keskiaikaisen konvention mukaan enkelistä, ei enemmästä eikä vähemmästä - Jumalan kädeksi aiheen saa vain tosiasiat unohtamalla.

Purhonen esittelee useita viitteitä, joiden perusteella Halikon krusifiksi olisikin vanhempi, kuin on oletettu. Se ei hänen mukaansa olisikaan 1100- vaan jo 1000-luvulta. Purhonen ei kuitenkaan tätä sano suoraan sen kohdan yhteydessä, jossa analysoi ajoituskysymyksiä. Tässä hän jättää asian auki ja antaa vasta myöhemmin tekstissä krusifiksin hiipää 1000-luvulle. Menettely osoittaa, että tekijä on tietoinen argumenttiensa keveydestä.

Halikon aarteesta tekijä kutoo "ajatusleikin", jonka mukaan se olisi kuulunut 1100-luvun loppupuolella toimineelle piispa Rudolphukselle. Tämän piispaallinen lähetyalue taas olisi ollut "lähimpänä Turkuu oleva kauppa-keskus, Halikon alue", sillä "halikkolaiset saattoivat vielä tällöin olla pakanoita". Aarteiden helmet ovat saattaneet kuulua "piispan juhlapukuun". Edelleen krusifiksin ja kaksi enkelipöytäistä käsittävää esinekombinaatio on sama kuin ortodoksisen perinteen mukaisesti "ekumeenisella patriarkalla". Argumentoinnillaan Purhonen päätyy lopputulokseen, jonka mukaan "Halikon aarteiden omistanut piispa on ollut tavallista tärkeämpi kirkollinen henkilö, johtavan piispan asemassa".

"Ajatusleikistä" on Purhoselle yhden sivun puitteissa muodostunut kova fakta, joka murenee lähemmässä tarkastelussa perusteidensa mukana. Löytöjen valossa ei nimittäin ole mitään syytä olettaa "Turun" -kaupunkia tai edes sen mahdollista alkeisluotoa ei 1100-luvulla ollut olemassa [3] vaan se perustettiin vasta 1200-luvun lopussa - olleen lähetyksen keskus suhteessa Halikon alueeseen varsinkin kun lähetyksen keskus oli tuolloin Nousiainen alueella. "Halikkolaiset" olivat tuohon aikaan yhtä paljon tai vähän "pakanoita" kuin muutkin Varsinais-Suomen asukkaat. Helminauha taas ei kuulu "piispan juhlapukuun". Kolmen ristin yhdistelmä on todellakin *ortodoksisella* korkealla kirkonmiehellä ja jos Purhonen todella haluaa liittää esineet Rudolphukseen, kannattaa muistaa, että tämä oli *läntisen* lähetyksen pappi. Mutta tästä ei kannata jatkaa pitemmälle, sillä asian kumoo jo se, että kolmen ristin kantamisen periaate kuului 1800-1900-luvun korkealle ortodoksiselle kirkonmiehellä. On lähestulkoon absurdi tehdä siitä johtopäätöksiä aivan toisenlaisessa kirkollisessa hierarkiassa 800-900 vuotta aikaisemmin toimineen katolisen kirkonmiehen asusta.

Tekijän argumentoinnin kaoottisuus ja spekulatiivisuus sekä niiden taustalla oleva tietämättömyys käyvät esille myös seuraavassa esimerkissä luvusta "Kalmistojen yhteydessä olevat rakennuksenjäännökset". Purhonen tulkitsee tässä Mikkelin Visulahden ja Tuukkalan kalmistojen keskellä olevat haudoista tyhjät alueet kirkonpaikoiksi. Väitettä tukee hänen mukaansa Visulahden kalmistoalueelta löytyneiden nokkijälkien sijainti. Tekijä piirtää rekonstruktiokarttoihinsa suorakaiteenmuotoiset alueet pohjakaavaääriviivoina paikalla hänen mukaansa olleista kirkkorakennuksista. Nämä ajoittuisivat kalmistojen ajoituksen mukaan 1100- ja viimeistään 1200-luvulle.

Tulkintoja vastaan voi esittää useita huomautuksia. Ensimmäkin haudoista tyhjät alueet ovat rajoitetaan paljon epämääräisempiä kuin rekonstruktio kuvista voisi päätellä. Myös nokkijäljet ovat hajanaisempia ja laajemmalle levinneitä kuin käy ilmi puhumattakaan siitä, että Tuukkalan kalmiston suhteen Purhonen on käyttänyt perusmateriaalina vain vuoden 1886 löytökarttaa. Tilanne muuttuisi hautojen levinneisyyden suhteen olennaisesti toisenlaiseksi, jos myös seuraavien vuosien hautakartta otettaisiin mukaan: tyhjällä. siis Purhosen oletaman kirkonpaikan alueella onkin hautoja.

Toiseksi on oletettujen "kirkkorakennusten" pohjakaava väärä. Suorakaiteenmuotoinen rakenne tuli käyttöön 1200-luvun jälkipuoliskolla, Mikkelin kaltaisella syrjäseudulla aikaisintaan 1300-luvulla. Kolmanneksi kalmiston "tyhjän alueen" käyttäminen kirkkorakennuksen paikan määrittelyyn perustuu käsitykseen, jonka mukaan kirkkorakennuksen sisään ei haudattu vainajia ennen kuin vasta keskiajan jälkeen. Käsitys on perustunut historiallisista lähteistä kuten kanonisesta laista tehtyihin tulkintoihin, mutta sitä eivät tue arkeologiset tutkimukset. Kirkkorakennuksiin on kaikkialla kristillisessä Euroopassa haudattu aina siitä lähtien kuin kristinuskoon on tullut kullekin alueelle. Toki kirkkoon haudattujen suhteellinen määrä on kasvanut ajan mukana. Olennaista tässä on kuitenkin se, ettei metodisesti ole mahdollista käyttää jossakin kalmistossa olevaa haudoista tyhjää aluetta argumenttina, jonka mukaan paikalla olisi ollut kirkkorakennus.

Muitakin perusteita voisi esittää, mutta Purhosen tulkinta Visulahden ja Tuukkalan kalmistoissa olleista kirkkorakennuksista kaatuu jo yllä esitettyihin. Tämän seurauksena osoittautuvat Purhosen tulkintansa perusteella esittämät jatkotulkinnat vainajien asemasta ja sijaintisuhteista kuviteltuihin kirkkorakennuksiin ja niiden "kattotippoihin" - tämänkin termin on Purhonen ymmärtänyt väärin - sekä Mikkelin alueesta jonkinlaisena "uuden uskonnon sillanpääasemana" jne. perusteettomiksi.

Primsignaation jälkiä?

Yhtenä tärkeänä osana kristillistymisen prosessissa Purhonen käyttää käsitettä primsignaatio, jonka suomalaisen arkeologisen tutkimuksen ja tulkintamalleihin toi Niels Cleve (1948). Alkukirkon ajoista lähtien otettiin primsignaatiotoimituksella kristinuskoon kääntymiseen halukas henkilö kristillistä perusopetusta saavien piiriin. Merkiksi tästä hänelle annettiin (riipus)risti. Käsitteen sisällön laajempaan määrittelyyn ei tässä

ole tilaa puuttua. Arkeologien käsitys on joka tapauksessa viime vuosikymmeninä ollut se, että 1000-1200-luvun haudoista löytyneet ristit kertovat vainajan eläessään ottaneen ristin eli saaneen prinsignaation, vaikka häntä ei vielä kastettukaan. Purhonen yhtyy tähän käsitykseen.

Voi kuitenkin epäillä vakiintuneen käsityksen uskottavuutta. Ensinnäkin on ristin ottaminen eri asia kuin sen paneminen vainajan mukana hautaan. Toiseksi on otettava huomioon ristillisten hautojen lukumäärän suhteessa ristittömiin. Purhonen luettelee tutkimuksensa liitteessä Suomen noin 600 eri tavoin arkeologisesti dokumentoitua ristiretkiäjan hautausta. Näistä vain 15:ssä on löytynyt ristiriipus. Jos prinsignaation merkki olisi tänä uuden uskon omaksumisajankana ollut olennainen osa, uskoisi niitä löytyneen ja löytyvän paljon enemmän kuin on tapahtunut.

Sitä paitsi riipusristejä on myöhemmän katolisen Suomen ydinalueen (muut ovat Laatokan Karjalasta) varmoista haudoista vain neljä. Mikä vielä erikoisempaa, kaikki ovat yhdestä ainoasta kalmistosta Maarian Taskulasta. Tämä paikallisuus viittaa ennemminkin kalmiston perustaneen ja sitä käyttäneen talonpoikaissuvun tai sukujen piirissä olleeseen sukuperinteeseen kuin laajemmalle levinneeseen ilmiöön. Siten hautaristejä ei tarvitse tulkita merkiksi prinsignaatiosta tai, ilmaistuna varovaisemmin: toistaiseksi ei ole edellytyksiä tunnistaa mahdolliset prinsignaatoristiriipukset muista muinaisjäännöksissä löytyneistä ristiriipuksista.

Esimerkki kertoo siitä, millä tavoin Purhonen olisi voinut käsitellä keräämäänsä hauluetteloa, väitöskirjansa todellista antia (ottaen huomioon sen puutteet, ks. edellä). Onkin hämmästyttävää, kuinka niukasti tekijä on kyennyt hyödyntämään sitä, vaikka onkin otettava huomioon useaan aineisto-osioon liittyvät vanhentuneesta kaivaustekniikasta johtuvat lähdekritiset ongelmat.

Paula Purhosen väitöksen laskee käsistään pettyneenä. Kirja on ikävää luettavaa niille tutkijoille ja maallikoille, jotka ovat pitkään odottaneet perusteltua esitystä kristinuskon tulosta Suomeen arkeologiselta kannalta. Työ lienee heijastusta siitä paineesta, joka yliopistojen laitoksiin kohdistuu väitöskirjojen lukumäärän lisäämiseksi, vaikka tosin olisi esitarkastajilla Purhosen käsikirjoituksen kohdalla ollut mahdollisuus korjata sen pahimmat kömpelyydet ja virheet. Mahdotonta on arvioida työn mahdollista menestystä mikäli se olisi esitetty julkaistavaksi arkeologian laitoksella, missä Purhonen on suorittanut pääasialliset opintonsa ennen siirtymistään tekemään väitöskirjaansa toiselle laitokselle.

VIITTEET:

[1] Ks. tästä erinomaista tutkimusta Pekka Ahtiainen & Jukka Tervonen, *Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat*, Matka suomalaisen historiankirjoitukseen, Suomen Historiallinen Seura, Käsikirjoja 17:1, Helsinki 1996

[2] Mainittakoon, että vuonna 1999 löytyi Sysmän Suurikylästä mahdollisesti 1000-luvulle(?) ajoittuva ristiriipus. Valkeakosken, entisen Sääksmäen Jutikkalan kaivauksien aikana vuonna 1999 luovutettiin arkeologeille alueelta aikaisemmin löydetty mahdollisesti 1200-luvulla valmistettu ristiriipus. Viimemainitusta ks. Suomen keskiajan arkeologian seuran julkaisussa oleva artikkeli Georg Haggren & Terhi Mikkola, *Asutusjatkuvuutta ja monipuolista esineellistä kulttuuria - Sääksmäen Jutikkalan kartanon arkeologiset tutkimukset vuosina 1999 ja 2000*, SKAS 3/2000, s. 16. Nämä löydöt ovat siis tulleet arkeologien käyttöön vasta väitöskirjan ilmestymisen jälkeen eikä niiden puuttuminen tietenkään rasita sitä. - Todettakoon, että äskettäin on ilmestynyt myöhäisrautakauden ristiriipuksia koskeva väitöskirjatutkimus, jonka alueellinen ja teologinen laajuus on korkeatasoisuudessaan aivan omaa luokkaansa. Jörn Staecker, *Rex regum et dominus dominorum, Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Lund Studies in Medieval Archaeology 23, Stockholm.

[3] Purhonen näyttää jopa uskovan tutkimuksen hylkäämään käsitykseen, jonka mukaan Turku poltettiin vuonna 1198.

Kirjoittaja on keskiajan taidehistorian dosentti Helsingin ja keskiajan arkeologian dosentti Turun yliopistossa sekä Suomen Akatemian akatemiatutkija.